

Алжанбаева Ұ.Т., Сарсен Ш.М.

**Шығыстық сарында
жазылған түркі дастандарының
зерттелу тарихы**

Alzhanbayeva U.T., Sarsen Sh.

**The research of Turkic eposes on
oriental motives**

Алжанбаева У.Т., Сарсен Ш.М.

**Исследования тюркских
дастанов, написанных
на восточные мотивы**

Мақалада Шығыстық сарында жазылған түркі халықтарына ортақ түркілік дастандардың зерттелуі мен жүйеленуі қарастырылған. Дастандардың жазылып алынған жылдары, баспаға берілген уақыты, жинақтап жазған кітаби ақындар туралы айтылады.

Түйін сөздер: түркі дастандары, шығыс әдебиеті, қисса-дастандар, кітаби ақындар.

The article discusses the research of Turkic eposes on oriental motives by domestic and foreign scientists. Also discusses the chronology of publishing and the authors called «kitabi akynдар».

Key words: turkic epos, the oriental literature, kissa-dastan.

В статье рассматриваются исследования тюркских дастанов, положенных на восточные мотивы отечественными и зарубежными учеными. Также анализируется хронология издания этих дастанов и авторы, так называемые «кітаби ақындар».

Ключевые слова: тюркские дастаны, восточная литература, кисса-дастаны, книжные поэты.

**ШЫҒЫСТЫҚ
САРЫНДА
ЖАЗЫЛҒАН ТҮРКІ
ДАСТАНДАРЫНЫҢ
ЗЕРТТЕЛУ ТАРИХЫ**

Орта ғасырларда Дешті Қыпшақ жерінде Ислам мәдениеті әбден орныққан соң түркілердің арасында араб мәдениетімен белгілі бір байланыс пайда болды. Ерте замандардағы деректемелерге көз жүгіртсек, қазақ халқының мәдениеті мен Шығыс халықтарының мәдениеті арасында ажырамас байланыс барын байқаймыз. Сонау ғасырларда Қазақстан территориясы арқылы сауда керуен жолдары өткен. Бұл жолдар Батыс пен Шығыстың сауда мен дипломатиялық қарым-қатынастарын нығайтқан көпір болды, әрі халықтардың рухани мәдениетінің де дамуына елеулі үлес қосты. Түркі халықтары әдебиетінің қалыптасу тарихында маңызды рөл алатын Шығыс халықтарының аңыз-әпсаналары, ертегілері, повестері халық арасында ауызша, жазбаша түрде тарады. Кейбір Шығыстық шығармалардың сюжеттері мен мотивтері қазақ халқының ауыз әдебиетіне әсер етіп, ұзақ уақыттар бойы өңделіп, өзгеріп жаңа үлгілері пайда бола бастады.

Қазақ әдебиеті түркі халықтары әдебиеті ішіндегі көне дәуірден бастап орта ғасырлардың аяғына дейін біртұтас бағытта қалыптасқан өз бойына барлық түркі халықтары әдебиеті жанрларын жинақтаған кешенді ағым болып табылады. Басқа түркі халықтарына қарағанда қазақ әдебиеті өзінің негізгі түркілік сипатын сақтап қалған деуге негіз бар. Қазақ әдебиетінің тарихын түркі халықтарының фольклорлық мұраларының көлемінде зерттеген ғалымдар қазақ әдебиетінде түркі фольклорының барлық жанрларын айқындаған. XIX ғасырдың II жартысында белгілі шығыстанушы, этнограф В.В. Радлов, Әбу-бәкір Диваев сынды зерттеушілер қазақ әдебиетінің тарихы бойынша көлемді зерттеулер жүргізген. Осы тұста тек қана қазақ әдебиеті емес, барлық түркі халықтарының әдеби мұраларын жинастырып зерттеген В.В. Радловтың «Түркі тайпалары халық әдебиетінің үлгілері» атты 10 томдық еңбегін ерекше атап кеткен жөн. Осы еңбектің 3-томы қазақ фольклоры үшін аса қымбат қазына деуге болады.

Сонымен қатар 1942 жылы «Қазақ тілі жайында» деп аталатын мақала жариялаған С.Е. Малов қазақ мәдениетінің, қазақ халқының өзге түркі халықтарына қарағанда әдебиетінің неғұрлым бай, шешендік өнері жоғары дамыған әдеби үлгілердің бірі ретінде таниды.

XIX ғасырда қазақ ауыз әдебиеті үлгілерін, әсіресе Қазақстан аумағында кеңінен тараған шығыс әдебиеті үлгілерін жинастырып жазу басталды. Көптеген зерттеуші-жинақтаушылар арасында осы аяға белсенді үлес қосқан қазақ ақындары Жүсіпбек Шайхысламов, Ақылбек Сабаұлы, Мәулекей Юмачиков, Шәді Жәңгіров, Кашафутдин Шахмардановтарды ерекше атап кеткен жөн. Олар шығыс сарынында жазылған ертегі, дастандардың қазақ тілінде жазылып таралуына үлкен үлес қосты. Өз кезегінде осы аталған ақындар Шығыстық сарындағы дастандарды халық санасына бейімдеп өзіндік үлгіде жырлаған. Нәзирашылдық Шығыс поэзиясында орта ғасырлардағы әдеби үрдіс ретінде қалыптасқан. «Нәзира» сөзі – араб тілінен аударғанда *ұқсастық, көшірме, үлгі, мысал* деген мағынаны береді. Бұл үрдіс қазақ әдебиетіне араб әдеби шығармалары «Мың бір түн», «Калила мен Димна», «Тотынама», «Шахнама» сынды жинақтарынан алынған ертегі, әңгімелердің келуімен енді [1; 6-7].

Шығыс мәдениетінің түркі халықтарының арасына енуі XIII-XIV ғасырларды қамтыды. Бұл кезде тек шығыстан араб мәдени жәдігерлері ғана емес, сондай-ақ Үндістаннан, Ираннан келген құндылықтар еніп жатты. Оңтүстікте – Шибаниттер әулеті арқылы, батыстан – Қырым, Қазан хандықтарының негізінде түркілердің арасына поэзияның мол мұралары келді. Тек поэзия емес, халық прозасының көркем шығармалары да ене бастады. Солардың бірі арабтардың атақты «Мың бір түн» атты көлемді прозасы. Қазақ даласында да әлем әдебиетінде өзіндік орны бар ортағасырлық араб әдебиетінің бай мұрасы «Мың бір түн» ертегісінен алынған ертегілер кеңінен таралды. Бұл прозаның түркілер арасында түрлі нұсқалармен енуі көптеген сюжеттік дербес туындыларды жарыққа шығарды. Осындай әдеби үрдістің негізінде Орта Азия түркі халықтарының арасында «Жеті ғашық» деген атпен белгілі дастандар пайда болды. Бұл дастандар ұзақ уақыттар бойы түркілердің арасында өзгеріске ұшырап, тарихпен ұштасып түркілерге тән сюжеттік өрнектермен толықтырылып, өзгертіліп отырды. Осындай дастандардың қатарына бүгінде қазақ әдебиеті тарихында белгілі: «Бозжігіт», «Сейфүлмәлік», «Таһир-Зүһра», «Жүсіп-Зылиха», «Қисса Шаһ Ғаббас ұғлы Иранғайып», «Мұңлық-Зарлық» сынды шығармалар жатады.

Арабтың «Мың бір түн» ертегісінің «Сейфүлмәлік – Бәдіғұлжамал хикаясы» атты тарауының негізінде жазылған «Сейфүлмәлік» кассасы

– қазақ сөз өнері үлгілерінің ішінде ең бірінші болып баспа бетін көрген шығармалардың санатына жатады [2;425]. Кітаптың алғашқы басылымы 1807 жылы «Сейфүлмәлік» деген атаумен Қазандағы Университет баспасында 115 бет болып шықты. Бұл нұсқаның Мәскеудегі В.И. Ленин атындағы Мемлекеттік кітапханадан алынған кіші көшірмесі (микрোকөшірме) Қазақ Ұлттық Ғылым академиясының Орталық ғылыми кітапханасында сақтаулы [3;459].

1870 жылы В.В. Радлов «Сейфүлмәлікті» «халық рухына бейімделіп» қайта жасалған қисса деп қарап, қазақтың әдеби нұсқаларына арналған жинағының үшінші томында жариялаған [4;521-634]. Бұл нұсқаның өзгерген бір түріне Исмағил Шамсуддинов 1903-1908 жылдары, Университет баспасында Жүсіпбек Шайхысламов атынан бастырды. 1964 жылы басылып шыққан «Батырлар жырының» 3-томындағы «Сейфүлмәлікке» берілген түсінікте Жүсіпбек Шайхысламов шығармасы ретінде қате жазылған. Шындығында, Жүсіпбек жырдың ішіне өз атын қосып, кейбір шумақтарды қысқартып, не кейбір тіркестерді өзгертіп бергені болмаса, бұл негізінен, 1870 жылы Радлов жинағында басылған, ел арасында ерте кезде тараған болатын. 1964 жылы Жүсіпбек ұсынған нұсқа «Батырлар жырының» 3-томында жарияланды (228-314 беттер). Томға жазылған түсініктемеде «Сейпілмәлік» жырының осы томға кіріп отырған варианты Жүсіпбек Шайхысламовтан алынды» делінген. Ол дәлелсіз пікір екені кейін анықталды. 1986 жылы Радлов нұсқасы «Қисса дастандар» жинағында жарияланды (95-162 беттер). Жинақты құрастырып, алғы сөзін, ғылыми түсініктерін жазған Ү.Сұбханбердина [2;327].

Жырдың тағы бір нұсқасын 1895, 1909, 1914 жылдары «Қисса-и Сейфүлмәлік» деген атпен Қазан қаласында Домбровский баспасында Ш.Хусаинов мұрагерлері бастырған.

Кітаптың дәл осы басылымдарын Университет баспасынан 1902, 1904, 1909 жылдары «Қисса-и Ғабдүлмәлік» деген тақырыппен қайтадан бастырып шығарған да солар. Сейфүлмәліктің орнына Ғабдүлмәлік деп адам аттарын өзгертіп басқаны болмаса, екі нұсқаның арасында ешқандай айырмашылық та жоқ. Революциядан бұрын 6-7 рет басылып шыққан осы нұсқаның авторы, яғни жырлаушысы туралы жырдың ішінде бір-біріне қарама-қарсы деректерді ұшыратамыз. Кітаптың әр жерінде жырлаушы Сейітгереймен бірге Ақыт аты да айтылады. Сейітгерей туралы қолымызда ешқандай дерек жоқ. Ал, Ақыт ақын Алтайда, қазіргі Шыңжан жерінде

және Моңғол Халық республикасында «Ақыт ақын», «Ақыт қажы» деген атпен әйгілі болған, ертеректе Қазан қаласында 4-5 кітабы басылып шыққан Ақыт Ұлымжыұлы Қарымсақов (1867-1939) [3;459]. Ақыт ақын жайында дастанның 595-жолында «Бұл Ақыт қалам алып бек қоштайды», 963-жолында «Кітаптан көріп жазған ғаріп Ақыт» делінген [2;329-330].

«Бозжігіт» дастаны қазақ арасында кең тараған, сюжеті шығыс халықтарының көбіне ұқсас.

1870 жылы В.В. Радловтың «Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в Южной Сибири и Дзунгарской степи» атты көптомдық еңбегінің үшінші томында жарияланған «Бозжігіт» дастаны 1842 жылға нұсқаның негізінде әзірленген болса керек [2; 310].

1869 жылы Қазан қаласында «Бозжігіттің» тағы бір нұсқасы жарық көрді. Ол араб әрпінде басылып шықты. Бұл мәтін 1874, 1878, 1881, 1890, 1893, 1896, 1903, 1906 жылдары қайтадан еш өзгеріссіз басылып отырды. Дастанның осы басылымдары туралы А. Бобровников те, Н. Сәбитов көрсеткіштерінде мәлімет берген [2; 311].

«Бозжігіт» жырының 1881 жылғы басылымын Қазан қаласында, университет баспасында Фәтхулла Бекбауұлы Катиев шығарған. Ал, 1893, 1896 жылғы басылымдарын Шәмсуддин Хусаинов Қазан қаласында Университет баспасында шығарған.

А.В. Васильев «Бозжігіт» жырын «Дала уәлаятының газетінде» 1900, 1901 жылдары, «Тургайская газетада» 1901 жылы қара сөз бен өлең аралас нұсқасын, ал 1901 жылы Орынбор қаласында қазақ және орыс тіліндегі аралас мәтінін жеке кітап етіп жариялаған [3;457].

1911 жылы Ақылбек Сабаұлы жырды қайта жырлап, ол «Қисса-и Бозжігіт» деген тақырыппен Қазан қаласында Кәримия баспасында бастырған.

«Бозжігіт» кітабының 1881, 1893, 1896, 1901, 1906, 1911 жылғы басылымдары Қазақ Ұлттық Ғылым академиясының Орталық ғылыми кітапханасында сақтаулы [3;458].

Дастан 1994 жылы «Ел қазынасы – ескі сөз» атты В.В. Радловтың жоғарыда аталған еңбегінің үшінші томында басылып шыққан нұсқаларды қамтитын жинақта жарық көрді (346-416 б.б.). Жинақты баспаға әзірлеп, құрастырғандар: Б. Уахатов, С.А. Қасқабасов, К.С. Матыжанов [2;323].

Арабтар мен үнділер арасында ертеден белгілі «Таһир-Зүһра» қиссасы Орта Азия халықтарының арасында да кеңінен тараған туынды.

Қисса қазақ тілінде 1888, 1889, 1893 жылдары басылғаны жайында мәліметтер А.А.Бобровников пен И.Ф. Катановтың сипаттамасында берілген, алайда бұл кітаптар Орталық кітапханада сақталмаған [3;460].

1897, 1904 жылдары Қазан қаласында Чирков мұрагерлері баспасында Мұхамедғали Минһажеддинұлы бастырған. 1896 жылы Чирков мұрагерлері баспасында, 1907 жылы Университет баспасында Ш. Хусаинов мұрагерлері бастырған, 1908 жылы Кәримия баспасында ағайынды Кәримовтар бастырып шығарған. Бұл нұсқалардың авторы – Ахмед Мұхаммедзари-фұғлы Оразаев[3;460].

1911 жылы Ақылбек Сабаұлы қиссаны қайта жырлап, Кәримия баспасында Кәримовтер «Қисса-и Таһир-Зүһра» деген атпен бастырған. Кітап Орталық ғылыми кітапхана қорына алынған [3;460].

В.В. Радлов «Таһир-Зухра» дастанының Қырым татарлары мен Сібір татарларына кең тараған нұсқаларын хатқа түсірген.

Қазақ арасына ертеден тараған «Мұңлық-Зарлық» дастанының қолжазба нұсқалары Мәскеу, Ленинград, Қазан, Алматы қаласының архивтері мен кітапхана қорларында сақтаулы. Сюжеті ұқсас «Шаншар хан», «Алтын айдар», «Зарлық» ертегілері бар. Революциядан бұрын жырдың Жүсіпбек Шайхысламов жазған нұсқасы Қазан қаласында 1896 жылы Чирков баспасында, 1899, 1901 жылдары Университет баспасында Ш. Хусаинов бастырды. 1903 жылы Кәримия баспасында, 1905 жылы Университет баспасында, 1910 жылы Домбровский баспасында И.Н. Шамсуддинов бастырды. 1908 жылы Университет баспасында «Насирия кутубханасы», 1911, 1914, 1916 жылы «Умид» баспасында «Сабах кутубханасы» «Хикаят расиало-и Мұңлық-Зарлық» деген тақырыппен жарияланған [2; 359].

Араб әдебиеті тарихының бай мұрасы «Мың бір түн» ертегісінен алынған келесі бір қисса – «Иранғайып Шаһ Ғаббас». Қазан қаласында 1907 жылы Шамсуддин Хусаинов мұрагерлері Университет баспасында жариялаған. Қиссаны жазған ақын – Өндүрұлы (Өндірайұлы) Мұхамедғали [3;461]. Кітаптың көшірмелері қолжазба қорларында сақтаулы: «Иранғайып шаһ Ғаббас» ОҒК, Ш.922, 1-дip., 51 бет, араб әрпінде. 1935 жылы Мағзым Әбдірахманұғлы қағазға түсіріп, тапсырған. «Иранғайып» ОҒК, Ш.923. 27-дip., 22 бет, араб әрпінде. Жинаушысы – Қошанов. 1930 жылы көшірілген. Бұл қолжазба 1907 жылы Қазан басылымының 3-бетінен басталып,

соңы 1688-өлеңмен аяқталған. «Иранғайып, шах Ғаббас» дастаны 1995 жылы «Батырлық дастандар» атты фольклорлық жинақта кирилл әрпінде жарияланды. Жинақты құрастырып, алғы сөз, түсініктерін жазған Ү.Сұбханбердина [5;359].

Шығыс ақындары көп жырлаған, халық арасында кеңінен таралған «Жүсіп-Зылиха» әңгімесі шынайы оқиғаға негізделсе керек. Дастанның қазақ тілінде басылған нұсқалары «Қисса-и хазірет Жүсіп ғалейһиссәләм мен Зылиханың мәселесі» деген атаумен 1898, 1901, 1904, 1907 жылдары Қазан қаласында Университет баспасында, 1913 жылы Домбровский баспасында, 1918 жылы «Орталық» баспахананда Шамсуддин Хусаинов мұрагерлері басып шығарған [3;461].

«Жүсіп-Зылиха» жырын қазақ тілінде жырлаған Жүсіпбек Шайхысламұлы туралы кітаптың соңында былай деген: «Дастан қылып шығарушы Жүсіпбек Шайхысламұлы Айтхожин тарих һижриәтінің 1315 жылы мұхәррәмнің 21 күні жазылды, 1897 жылы» [3;461].

Адам баласының әлемді тануы оның жалпы дүниеге деген көзқарасымен, болмысымен сабақтас екендігі мәлім. Қазақ әдебиетінің қалыптасу, даму жолы мен өркендеуі түркілік дүниетанымның негізінде ғана дамып қоймай, ол бүкіл әлемдік әдебиетпен үндестікте, байланыста қалыптасқан. Осы ретте қазақ әде-

биетіне айтарлықтай әсер еткен, өсуі, кемелденуі жолында Шығыс әдебиетінің алатын орны, мәні мен маңызы ерекше. Араб мәдениетінің орта ғасырларда исламмен бірге түркілердің арасына енуімен байланысты алғашқы мемлекеттерде түркілердің тарапынан философиялық тұрғыдағы көлемді прозалық шығармалар қабылдана бастады. Әрине, бұл араб әлемін, соның ішінде ислам дүниесін тануға негіз болды.

Қазақ халқының әдеби мұралары, осы күнге жеткен ауыз әдебиеті үлгілері – ұлт қазынасы, рухани жәдігерлеріміз. Әрі сол жәдігерлердің халық қазынасына айналуына себепкер болған Шығыстық сарындағы шығармаларды қазақ қоғамына түсінікті етіп жазып, таратқан ақын-жазушыларымыздың еңбегі зор. Мақалада шығыстық сарындағы түркі дастандарының зерттелуі топтастырып, бір жүйеге келтіріліп қарастырылғанымен, бәлкім бізге әлі де болса белгісіз, зерттеуді қажет ететін тұстары бар шығар.

Осы тұрғыдан түркілік дастандарды зерттеуді қолға алған тәуелсіз Қазақстанның бір топ ғалымдары жоғарыда аталған түркі халықтарының әдеби мұрасын, соның ішінде қазақ әдебиетінің үлгілерін жинастырып, бір жүйеге топтастырып мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында қазақ фольклорының 100 томдығын жарыққа шығарды. Бұл әрине өз кезегінде қазақ әдебиеті тарихы үшін үлкен жетістік, әрі мол мұра.

Әдебиеттер

- 1 Салқынбаев М.Б. Қазақ және араб әдебиеті С18 (Типология, генезис және аударма мәселелері): оқу құралы. – Астана: «Астана полиграфия», 2009, – 208 бет.
- 2 Бабалар сөзі: Жүз томдық. – Астана: «Фолиант», 2005. – Т.17: Ғашықтық дастандар. – 2005. – 368 бет, суретті.
- 3 «Ғашық-наме» (Шығыс халықтарының желісіне құрылған қазақ дастандары). – Алматы, 1976.
- 4 Радлов В.В. Образцы народной литературы тюркских племен, живущих в Южной Сибири и Дзунгарской степи. Часть III. Киргизское наречие. – СПб., 1870. – С. 336-443.
- 5 Бабалар сөзі: Жүз томдық. – Астана: «Фолиант», 2005. – Т.9: Хикаялық дастандар. – 2004. – 396 б.

References

- 1 Salkynbaev M.B. Kazak zhane arab adebiyeti S18 (Tipologija, genezis zhane audarma maseleleri): Oku kuraly. – Astana: «Astana oligrafija», 2009. – 208 bet.
- 2 Babalar sozi: Zhuz tomdyk. – Astana: «Foliant», 2005. T.17: Gashykytk dastandar. – 2005. – 368 bet, suretti.
- 3 «Gashyk-name» (Shygyz halyktarynyn zhelisine kurylghan kazak dastandary). – Almaty, 1976.
- 4 V.V.Radlov. Obrazcy narodnoj literatury tjurkskih plemen, zhivushih v Juzhnoj Sibiri i Dzungarskoj stepi. Chast' III. Kirgizskoe narechie. – SPb., 1870. – S. 336-443.
- 5 Babalar sozi: Zhuz tomdyk. – Astana: «Foliant», 2005. T.9: Hikajalyk dastandar. – 2004. – 396 bet.